

УДК 94(477)«1920»

НЕЛЕГАЛЬНІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-Х РОКАХ

Кульчицька І.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Розглядаються нелегальні релігійні товариства, які діяли у середовищі етноспільнот України упродовж 1920-х років. Висвітлено базові вектори діяльності об'єднань терціан та ружинців, поширених серед польської меншини та релігійно-просвітницьких гуртків, що функціонували в німецьких колоніях. Охарактеризовано внутрішню будову громад. Висвітлено взаємини їх членів із духовенством. Розкрито методи боротьби влади з поширенням впливу організацій на віруючих.

Ключові слова: релігійні товариства, духовенство, радянська влада, національні меншини.

Постановка проблеми. За певних обмежень Радянської влади щодо задоволення деяких видів релігійних потреб, насадження нею через організацію культурно-просвітницьких установ матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі, серед етнічного християнського населення України набула розповсюдження несанкціонована більшовиками релігійно-просвітницька діяльність, яка протікала в молодіжних гуртках, що мали тісні зв'язки зі священнослужителями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробки даної проблеми на сьогодні аж ніяк не можна назвати вичерпним, хоча вона і порушувалась неодноразово істориками. Діяльність релігійних просвітницьких товариств національних меншин України упродовж визначених у назві стаття хронологічних рамок досліджувалась у працях А. Ігнатуші, О. Пасечник, В. Дьоннінґхауса.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення діяльності нелегальних релігійних об'єднань етноспільнот України у 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Протидіяти впливові атеїзму і комуністичній пропаганді та зберегти національну і релігійну ідентичність можна було, лише консолідуючись. Ці намагання як католиків, так й представників інших віросповідань атеїсти вбачали навіть у традиційно притаманних церкві формах організації віруючих [1, с. 143]. У тезах доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди, складених 1927 р., вказувалося, що відхід від релігії населення країни, в першу чергу, робітників, спонукає духовенство до винайдення та удосконалення методів своєї діяльності. Нові форми роботи нібито передбачали перенесення на релігійний ґрунт більшовицької політосвітньої практики, яка виявлялася у влаштуванні різноманітних театралізованих молитовних зібрань, спеціальних заходах із закріплення за собою пастви у вигляді гуртків, сестринств, спробах релігійної організації молоді [2, арк. 12]. Дійсно, занепокоєність більшовиків була не безпідставною. Наприклад, у Снитківській парафії на Поділлі вдома у ксьондза Соколовського збирався хор, де також для польської молоді влаштувалися ігри і танці [215, с. 3].

У міжвоєнний період широку просвітницьку діяльність розгорнула велика кількість незареєстрованих молодіжних громад релігійного спря-

мування. Серйозними супротивниками радянізації польського населення України були релігійні гуртки польської молоді, серед яких необхідно виокремити ружинців і терціан. Терціани були членами мирського чернечого ордену, який мав власний статут. Існували правила вступу до нього та термін іспиту. Терціани об'єднувалися в групи за місцем проживання та не мали обмежень у кількості членів. У повсякденному житті вони суворо дотримувалися настанов місцевого ксьондза. Терціани мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. Крім того, у кожного члена гуртка був спеціальний молитовник – «Часослов терціанський», який друкувався у Варшаві. Деякі польські католики практикували особливий спосіб покаяння, який передбачав групове читання молитов. Члени такої організації називалися ружинцями. Вони мали ієрархічну побудову керівництва, яке складалося з кількох ланок управління – від єпархіального директора до зеляторів, тобто керівників гуртків. Останні призначалися виключно з ордену терціанів [3, с. 32].

Католицькі гуртки діяли майже в кожному польському селі. Особливо багато їх знаходилося в Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до складу релігійних гуртків у даному регіоні входило близько 3 тис. молоді, 75% якої становили особи жіночої статі. Священик Квасневський, який був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході до братства ружинців належало 2 тис. осіб, тоді як терціанами себе називало 750 чол. [4, с. 172].

У Кам'янецькій окрузі при католицьких релігійних громадах поряд із братствами ружинців існував ще й гурток сестриниць. Ці угруповання обирали власних проповідників та скарбників, які розпоряджалися коштами кожного з об'єднань. Члени гуртків обох типів влаштовували зустрічі, під час яких провадили розмови релігійного змісту, а також займалися організацією та проведенням богослужінь біля хрестів та капличок обабіч доріг. Зазвичай такі спілки віруючих користувалися особливою популярністю серед населення сіл, у яких не існувало храмів.

Головною метою охарактеризованих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладження національних суперечностей серед польського населення. Крім Біблії, в гуртках вивчали польську мову. Товариства мали досить складну організаційну

структуру. В деяких із них видавалися навіть членські квитки. Кількість членів у гуртках не перевищувала 15-30 осіб; групи очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок із ксьондзом.

Поряд із молодіжними релігійними товариствами в окремих місцевостях із переважаючим польськомовним населенням функціонували ще й дитячі гуртки. У Городському районі Проскурівської округи в середині 1920-х рр. діяло близько десяти об'єднань зазначеного типу. Їхнім засновником та керівником була колишня монахиня Зегурська, якій допомагали виконувати організаційну роботу сестри Барановські [5, арк. 218].

Органи ДПУ повідомляли про негативний вплив на молодь великої кількості польських релігійних гуртків, які знаходилися під зверхністю костьолів. Відзначалася антирадянська налаштованість членів подібних товариств. Так, син одного з керівників об'єднання ружинців під час виконання «Інтернаціоналу» в школі, постійно залишав клас. ДПУ наполягало на необхідності якнайшвидше виявити, здійснити облік, а потім розкласти всі існуючі гуртки або перетворити їх на щось подібне до релігійних громад, при цьому скоротити їх кількість до мінімуму. Члени ДПУ вказували на необхідність проведення даної операції в контакт з НКВС, на який покладалося вироблення відповідного циркуляру з реєстрації об'єднань [6, арк. 51].

Із цією метою в середині 1920-х рр. радянська влада розпочала збір інформації про діяльність релігійних гуртків Римо-католицької церкви. Так, у селі Баранівка Полонського району Шепетівської округи було виявлено 5 гуртків ружинців. У таких групах молилися чоловіки та жінки, дорослі та діти: М. Бачинська очолювала гурток ружинців з одинадцятирічного віку, а тридцятип'ятирічний Ф. Пелюшкевич керував гуртком уже двадцять років. У селі Тадеушпіль того ж району існувало 3 гуртки ружинців, які об'єднували жінок, у селі Добрі Лози – два жіночих, а в селі Бустін – один чоловічий [392, с. 173].

У грудні 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних гуртків Всеукраїнська конференція політбюро КП (б)У нарешті прийняла рішення про їх легалізацію.

Реєстрація гуртків проходила досить кволо. Адміністративний відділ Кам'янецького ОВК повідомляв, що з усіх польських релігійних гуртків вдалося легалізувати лише один ружинський, що діяв у селі Дреганівка Лянцкоронського району та складався з 53 членів. Католицькі гуртки відмовлялися від реєстрації з огляду на приналежність їх членів до релігійних громад, що діяли при костьолах. Натомість представники українських вищих органів влади, бажаючи мати під контролем релігійне життя поляків регіону, вказували, що статuti католицьких громад Кам'янецької округи не передбачали діяльності у їх складі товариств сестриниць або ружинців, які були розповсюдженими на Поділлі. Внаслідок цього НКВС наголошував на необхідності гурткам надати в короткий термін свій статут для реєстрації на рівні з усіма релігійними громадами [7, арк. 349].

Радянська влада змушувала зареєстровані релігійні гуртки складати протоколи своїх засідань та надавати вчепрну інформацію про членів то-

вариств: вік, стать, соціальний статус та матеріальне становище. Однак задовольнити цю вимогу члени об'єднань у повному обсязі не могли. Відповіді віруючих на поставлені з цього приводу запитання були схожими між собою: «Я сам є членом гуртка, але кількості нас я не знаю, оскільки це є особистий спосіб моління, склад якого текучий, та обліку членів якого не ведеться». Незважаючи на те що владі вдалося установити певний контроль над діяльністю релігійних гуртків, більшовики й надалі вбачали в ружинцях, терціанах та інших подібних угрупованнях серйозну перешкоду радянській польській етноспільноті.

Вже влітку 1926 р. на засіданні Політбюро ВКП (б) було відзначено хибність партійної лінії в Україні, яка дозволила легалізувати існування релігійних товариств виразно антирадянського характеру [8, с. 99].

Релігійно-просвітницькі об'єднання діяли і серед німецького населення усіх віросповідань. У Маріупольській окрузі 1924 р. для німецької молоді та дітей католицька церква організувала гуртки святої Марії, які існували нелегально. На території Карл-Лібкнехтського району Миколаївської округи в колоніях Зельц, Шпееро, Карл-Сруе теж існували релігійні товариства схожого типу, до кожного з яких входило близько 50 осіб жіночої статі віком від 16 до 35 років. Священик раз або двічі на місяць збирав дівчат у приміщенні храму чи у себе вдома, де розповідав історію життя Діви Марії. Він повчав жінок бути відданими своїм чоловікам та забороняв читати книги антирелігійного змісту. Незважаючи на те що головною метою таких товариств було релігійно-моральне виховання молоді, влада, як і у випадку з поляками, вбачала у їх діяльності «боротьбу з радянською громадськістю і відрив молоді від нового побуту».

Подібну функцію для німецьких баптистів відігравав такзваний бапсомол. Ця форма організації дозволяла надавати можливість підростаючому поколінню займатися спортом, влаштовувати екскурсії, вечірки і танці. До значних зусиль задля залучення до релігійних молодіжних об'єднань жіночої частини населення колоній вдавалися баптистські проповідники. На відміну від КСМ, де чисельність дівчат-німкеней була дуже низькою (у Всесоюзному масштабі 1926 р. – 9%), у деяких осередках бапсомолу їх частка досягала 90% [9, с. 75].

У розпорядженні менонітської молоді також було чимало гуртків, основне завдання яких зводилося до вивчення Біблії. Для того, аби заняття були цікавішими, їх урізноманітнювали художніми формами роботи, такими як спів, гра на музичних інструментах та постановка вистав. У самому лише Молочанському районі Мелітопольської округи діяло 26 музичних та хороших об'єднань. Менонітська молодь Запорізької округи щонадлі спеціально для участі в подібних гуртках збиралася в молитовних будинках. Перебування молоді у зазначених товариствах відбивалося на її повсякденному житті: навіть у вільний час члени гуртків виконували пісні релігійного змісту.

Проходили й урочисті з'їзди релігійної, організованої в гуртках молоді, під час яких відбувалися святкові зібрання та виголошувалися проповіді. Зокрема, така зустріч відбулася весною

1929 р. на Хортиці, куди прибули віруючі з навколишніх менонітських колоній [10, с. 60].

Про неабияку роль релігійних гуртків у житті лютеранської церкви було відзначено на з'їзді представників євангельсько-лютеранських релігійних громад Одеського єпархіального округу, який проходив з 19 по 21 вересня 1926 р. Доповідач констатував: «Потрібно визнати, що церковні братства є головною опорою церковного життя, вони ж є ініціаторами пожвавлень у церкві, як то в організації біблійних співбесід, хорового співу. Загалом братства є безпечними для церкви. Між ними та пасторами панує обопільна злагода. Однак серед братств існують гуртки з явно сепаратистськими тенденціями».

А ось як прокоментував тенденцію поширення релігійних гуртків серед німецького населення один із представників радянської влади: «Для того щоб відволікти молодь та все населення від сільбудів та хат-читалень створюються церковні хори, оркестри, проводяться святкові богослужіння». Дійсно, розглянуті об'єднання молоді, стрижнем діяльності яких було релігійне виховання, становили серйозну конкуренцію штучно утвореним для ідеологічної обробки населення організаціям, передусім комсомолу. Існували випадки, коли духовенство забороняло вступати молоді до створюваних за ініціативою влади громадських об'єднань. У серпні 1926 р. в селі Кандель Фрідрих-Енгельсівського району на Одещині католицький священник у проповіді змушував молодь відмовитися від створення спортивного гуртка [11, арк. 56].

Для того аби зменшити вплив на місцеве населення протестантських громад, у середовищі яких особливо популярною була діяльність інструментальних (духових і струнних) та хорових музичних гуртків, згідно обіжника НКВС за № 3783/т від 15 вересня 1928 р, подібні організації при релігійних общинах належало ліквідувати [78, арк. 24]. Представники окружних адміністративних

відділів з метою залякування віруючих викликали до себе уповноважених релігійних громад та «радили» їм припинити діяльність музичних об'єднань при власних общинах. Боячись переслідувань із боку влади, керівники громад наказували гурткам саморозпускатися. Проте не всі віруючі відступали перед вказівками радянської влади. Представники Волинського Крайового Об'єднання німецьких баптистських громад у кінці зими 1929 р. писали до НКВС: «Ми від священних і потрібних обрядів відмовитися не можемо, а тому просимо цю заборону (на діяльність музичних гуртків) зняти, оскільки виконати це громади не в змозі». До вимог Волинського Об'єднання долучилося прохання Всеукраїнського Об'єднання німців-баптистів, яке вважало розпорядження влади таким, що не відповідало свободі совісті, наданої Конституцією СРСР [78, арк. 39].

Висновки. Отож, релігійна діяльність віруючих у місцях компактного проживання етнопільнот часто не узгоджувалася з політикою більшовицького режиму у сфері державно-церковних відносин, внаслідок чого деякі її вектори мали нелегальний характер. Серед етнічного населення України набули розповсюдження «неформальні» релігійно-просвітницькі об'єднання молоді, що мали тісні зв'язки з представниками кліру. Особливо радянську владу непокоїло існування широкої мережі польських католицьких гуртків. НКВС навіть намагався встановити контроль над цими нелегально діючими утвореннями, провівши їх реєстрацію. Товариства польської та німецької молоді, які діяли в сільській місцевості при християнських храмах, запобігали розповсюдженню більшовицької ідеології в національних районах УСРР. Саме в межах таких об'єднань, де відбувалося виховання дітей та молоді через призму релігійного світогляду, повною мірою реалізовувалися духовні запити віруючих, ініціативу яких було затиснено в рамки типового статуту релігійної громади.

Список літератури:

1. Ігнатуша А. Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 142-144.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2494, 27 арк.
3. Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні / Яків Ковальчук. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.
4. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920 – 1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, 267 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, 186 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 199, 405 арк.
8. Нежный А. И. Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.
9. Деннингхаус В. Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922 – 1930 гг.) / В. Деннингхаус // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 74-85.
10. Рейнмарус А. Меннониты. (Краткий очерк). / А. Рейнмарус, Т. Фризен. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.
11. Державний архів Одеської області, ф. 3865, оп. 1, спр. 34, 64 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1074, 67 арк.

Кульчицкая И.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

НЕЛЕГАЛЬНЫЕ ФОРМЫ РЕЛИГИОЗНОЙ АКТИВНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ ПОДСОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В 1920-Х ГОДАХ

Аннотация

Рассматриваются нелегальные религиозные общества, действовавшие в среде национальных меньшинств Украины на протяжении 1920-х годов. Освещены базовые векторы деятельности объединений терциан и ружинцев, распространенных среди польского меньшинства и религиозно-просветительских кружков, которые функционировали в немецких колониях. Характеризируется внутреннее строение общин. Освещены взаимоотношения их членов с духовенством. Раскрыты методы борьбы власти с распространением влияния организаций на верующих.

Ключевые слова: религиозные общества, духовенство, советская власть, национальные меньшинства.

Kulchitska I.V.

National Pedagogical M.P. Dragomanov University

THE ILLEGAL FORMS OF RELIGIOUS ACTIVITY OF NATIONAL MINORITIES OF SOVIET UKRAINE IN THE 1920S

Summary

The article considered illegal religious societies operating in the environment of national minorities of Ukraine during the 1920s. When covering the basic vectors of the activity of associations Terzian and Ruzhintsi distributed among the Polish minority, religious and educational circles, which functioned in the German colonies. There are characterized by the internal structure of communities. When covering the relationship of the members of the clergy. There are disclosed methods of fighting power with the spread of the influence of institutions on the believers.

Keywords: religious society, the clergy, the Soviet authorities, national minorities.